

Володимир КАМПО

кандидат юридичних наук,

суддя Конституційного Суду України у відставці

Філософія прав людини дисидента-інтелектуала Івана Дзюби та сучасність

Історико-правовий вступ. Становлення та розвиток гуманістичної філософії прав людини в Україні має глибоко драматичну, а часом і трагічну історію, що розпочалася наприкінці XIX – на початку XX століття, тобто у період формування серед української спільноти демократичної опозиції до урядів Австро-Угорської та Російської імперії, до складу яких входили українські землі. Це був час, коли видатні українці – Михайло Драгоманов (1840–1895), Сергій Подолинський (1850–1891), Іван Франко (1856–1916), Олексій Міхновський (1873–1924), Михайло Грушевський (1864–1936) та багато інших розпочали важку й небезпечну, насамперед особисто для них самих – через політичні переслідування та вимушену еміграцію – боротьбу за громадянські та національні права українців. Останні – після скасування кріпосного права в обох імперіях (відповідно у 1848 і 1861 роках) – й далі залишались обмеженими у своїх правах, насамперед соціально-економічних (див., напр.: [1; 2, с. 28–32]).

У період Української революції 1917–1921 років національна доктрина прав людини отримала офіційне визнання. У Конституції Української Народної Республіки 1918 року, яку Михайло Грушевський (1864–1936) вважав втіленням ідей М. Драгоманова, закріплювався її розділ II «Права громадян України». Інші конституційні акти часів цієї революції також містили положення про права українських громадян. Після поразки Української революції питання прав людини перейшло до компетенції країн, що встановили свою владу на українських землях: СРСР, міжвоєнної Польщі, Румунії та Чехословаччини.

У СРСР та Українській РСР як його складової замість демократичних прав людини закріплювався класовий інститут прав та обов'язків працюючого і експлуатованого народу (Конституція УСРР 1919 року), інститут основних прав та обов'язків громадян-трудящих (Конституція УРСР 1937 року). У міжвоєнній Польщі, Румунії та Чехословаччині відносно демократичний інститут прав людини зберігався, але фактичні обставини (бідність, неосвіченість, забитість) робили його малодоступними для українців. Боротьба останніх за свої права у центрально-східно-європейських країнах мала певні успіхи й формувала в них відданість демократичним принципам і патріотичним ідеалам [2, с. 65–69 та ін.].

Після Другої світової війни всі українські землі увійшли до складі СРСР, а боротьба українців за демократичні права людини набула характеру антиімперського, антифашистського спротиву. Конституція Української РСР 1978 року містила розділ II «Держава і особа», що складався з 5-ї та 6-ї глави – відповідно «Громадянство Української РСР. Рівноправність громадян» та «Основні права і обов'язки громадян Української РСР». Проте як і раніше в СРСР проголошені конституційні права громадян носили класовий, партійний характер, а приватна власність і підприємництво, вільна демократія і свобода особистості були під заборону.

Встановлений у СРСР політичний режим носив, за словами видатного дисидента-шістдесятника Юрія Бадзя (1936–2018), характер імперського комуністичного фашизму [3, с. 17 та ін.], а система державного врядування фактично була владою колоніальної імперії. Стихийну та організовану боротьбу за права людини в Українській РСР – на життя і здоров'я, честь і гідність, свободу думки і слова й т. д. – радянсько-фашистська держава придушувала з допомогою масових політичних репресій і переселень, голодоморів, адміністративних і судових репресій, а також шляхом насаджування комуністичної ідеології, що виховувала громадян у дусі соціалістичного корпоративізму, радянського імперського патріотизму-антифашизму, лояльності до радянсько-фашистського керівництва, масового страху й ворожості до інакомислення і західної цивілізації, повсюдного стукацтва та підозрливості.

Друга світова війна, що забрала мільйони життів українців, породила в народі великі сподівання на те, що після перемоги над німецьким нацизмом життя зміниться. Але воно не змінилося, бо після війни репресивний сталінський режим відновив свої методи насилля над людьми, заборонивши навіть святкувати день перемоги(!) – тільки в 1965 році його відновили. Ті військовики-українці, які звільняли країни Центральної та Східної Європи від німецького фашизму, бачили там інше життя й думали над тим, як його започаткувати на своїй землі.

За інакодумство військовиків переслідувала радянсько-фашистська спецслужба, а радянський суд – засуджував. Так отримали тривалі тюремні строки колишні офіцери-дисиденти – Левко Лук'яненко (1928–2018), Микола Руденко (1920–2004) та інші. Після Другої світової війни також судили членів політичних партій Західної України, включаючи її компартії за націоналізм. Збройна боротьба ОУН–УПА, яка з націоналістичних позицій воювала проти імперського комуністичного фашизму на українських землях, не дала відчутних результатів. Боротьба була припинена її керівництвом у 1950 році, але вона тривала ще кілька років (детальніше про тогочасний український націоналізм див., напр.: [4, с. 282–287]).

Подібні до ОУН-УПА угруповання антикомуністичного спротиву, відомі під назвами «лісових братів» та «проклятих солдатів», упродовж 1944–1953 років діяли і в інших республіках СРСР (Естонії, Латвії й Литві) та в країнах централь-

но-східної Європи (Польщі та Румунії). У 1956 році СРСР придушив національне повстання проти радянської окупації в Угорщині. Фактично це означало, що період збройної боротьби проти імперського комуністичного фашизму в СРСР та його країнах-сателітах закінчився і поневоле народам треба було переходити до мирних способів протидії йому, що й було ними зроблено у 1960–1980-х роках.

Якщо згадати 1940–1950-ті роки, то інститут прав людини в Українській РСР був у жахливому стані, так як фактично і німецька, і радянська фашистська влада займалась його знищенням – кожна на свій лад. Правда, після Другої світової війни на міжнародній арені відбувались фундаментальні зміни. У 1945 році була створена ООН, а у 1948 році нею була прийнята Всесвітня декларація прав людини (далі – Декларація-48).

СРСР, а за ним й Українська РСР, хоч і були країнами-засновниками ООН, утримались від голосування за цей акт, тому що він базувався на демократичних, загальнолюдських засадах, що суперечили їх офіційній комуністичній ідеології. Із прийняттям Декларації-48 виникали питання про порушення прав людини і в СРСР, але його керівництво відкидало будь-які звинувачення, як це сьогодні роблять вожді імперсько-фашистської росії.

Між тим демократичний світ зрозумів, що як німецький нацизм, так й імперський комуністичний фашизм небезпечні саме тим, що ці два тоталітарні режими базуються на людиноненавистницькій філософії та ідеології: нацизм – расової, а комуністичний фашизм – класової нетерпимості. Тому знищивши німецький нацизм у Другій світовій війні та його наслідки, демократичний світ став перед проблемою подолання імперського комуністичного фашизму в СРСР. Останній фактично тримав у політичній неволі сотні мільйонів своїх безправних громадян, а також громадян країн Центральної та Східної Європи, що перебували в його окупаційній зоні.

Важливим кроком на шляху подолання імперського комуністичного фашизму в СРСР та його країнах-сателітах стали Гельсінські угоди (Заключний акт Народи з безпеки і співробітництва в Європі) 1975 року, які передбачали узгодження зобов'язань, зокрема з питань прав людини і основних свобод, в тому числі свободи пересування, контактів, інформації, культури та освіти, право на працю, право на освіту і медичне обслуговування. Ці угоди підписали 35 країн з Європи, включно з СРСР, а також Канада і США, але Української РСР серед них не було.

Натомість в Україні була створена громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод, відома також як Українська Гельсінська група (УГГ), яка в 1976 році об'єднала діячів українського правозахисного руху. Радянсько-фашистська спецслужба вислідила цих діячів і всі вони були незаконно засуджені

на довгі терміни покарання. Гельсінські угоди відіграли роль каталізаторів трансформаційних процесів в СРСР, які сприяли переходу СРСР до політичного режиму «радянської перебудови» (1985–1991) під керівництвом лідера комуністів Михайла Горбачова (1931'2022).

Отже, процес подолання імперського комуністичного фашизму в СРСР тривав аж до 1991 року, поки його суспільно-політична система під тиском об'єктивних і суб'єктивних обставин не припинила своє існування разом з Союзом, а демократичні революції в пострадянських республіках не скасували «конституційні» основи радянсько-фашистської держави. Проте дані революції не провели глибоку декомунізацію (дефашизацію) і деколонізацію (дерусифікацію) свого суспільного і державного життя у своїх країнах, крім країн Балтії, а тому вони обмежились політичними компромісами, що прирекли їх на тривалі політичні кризи.

Не дивно, що досить скоро – наприкінці 1990-х років, зокрема, в росії зародився імперський посткомуністичний фашизм або рашизм, який став загрозою для свободи і демократії всередині країни, а також – для незалежної Грузії, Молдови та України. 24 лютого 2022 року російський фашистський диктатор путін (р.н. 1953) розпочав широкомасштабну війну проти незалежної, демократичної України, яка стала йому кісткою у горлі через незалежну політику та орієнтацію на Захід.

Зараз цей диктатор фактично підтверджує світу, що між російським імперським фашизмом та українською й західною демократією – прірва, яку він хоче подолати, захопивши України. Насправді, буде навпаки і цей фашизм буде знищено або по крайній мірі обмежено – політично, ідеологічно та військово. Зрозуміло, що нині зазначена війна вимагає повернення світу до часів панування стабільного міжнародного права і формула миру Президента В. Зеленського (р.н. 1978), викладена ним наприкінці 2022 року, саме цьому служить [5]. Однак російських імперських фашистів не цікавлять ні справедливий мир, ні дане право, як і повага та захист гідності й прав людини, які вони грубо і постійно порушують в Україні.

Можливо, перед широкомасштабною війною в Україні або ще у 2010-х роках міжнародному співтовариству варто було б провести Гельсінкі-2, щоб знизити напругу між імперсько-фашистською росією та західним світом й відвернути її зазіхання на Україну. Але на Заході чомусь повірили фашисту путіну, як його назвали у минулому десятилітті американські дослідники [6, с. 124], і зайнялись його умиротворенням. Результат той самий, що і з умиротворенням Великобританією і Францією адольфа гітлера (1891–1945) наприкінці 1930-х років: війни з сусідами за відродження СРСР як колись німецькі фашисти воювали за розширення «життєвого простору» для німців.

...Але повернемося дещо назад у часі. Після того як помер кумир путіна – комуністичний вождь Йосип Сталін (1879–1953) [7], який у 1939 році підписав пакт про дружбу з фашистською Німеччиною, в СРСР розпочалась так звана «хрущовська відлига» (1956–1964). Ця «відлига» полягала у тому, що деморалізований сталінськими репресіями комуністичний/фашистський режим провів реабілітацію мільйонів незаконно засуджених жертв червоного терору, засудив сталінізм як свою крайню форму, послабив контроль над суспільно-культурним життям.

«Хрущовська відлига» привела до появи нових громадських рухів в СРСР та інших країнах так званого соціалістичного табору, серед яких був і рух шістдесятників в Українській РСР [8]. Фактично мова йшла про появу нового, покоління українців, яке значною мірою визначило контури сучасної України (проф. Я. Грицак пояснює цю роль шістдесятників тим, що вони потрапили у загальноєвропейську хвилю глобальних змін [4, с. 344]. Шістдесятники – вчені, митці, літератори – були справжніми апостолами правди і свободи, які започаткували українське громадянське суспільство в умовах несвободи. Вони виступили як перша **демократична** опозиція імперському комуністичному фашизму в Українській РСР, опозиція, яка боролась за права людини, українізацію соціально-культурного життя республіки на зразок практики 1920-х років тощо [9, с. 247]. І саме в цей час у середовищі дисидентів-шістдесятників формується нова українська філософія прав людини.

Геніальна особистість. Особливий вклад у розвиток філософії прав людини сучасної України, що нині має надзвичайно актуальне значення, зробив всесвітньовідомий дисидент-інтелектуал, шістдесятник Іван Михайлович Дзюба (1931–2022) – уродженець Донбасу (с. Миколаївка Волноваського району), державний, науковий і громадський діяч, лауреат Шевченківської премії (1991 р.), академік НАН України, міністр культури України (1992–1994 рр.), Герой України (2001 р.), шістдесятник, член українського ПЕН-клубу.

Політичний твір, що приніс І. Дзюбі світову славу, був памфлет «Інтернаціоналізм чи русифікація» (1965 р.) [10], який перекладено на кілька світових європейських мов і китайську мову. У ньому він відстоював природне право українців на свою національну мову і культуру, до якої радянська держава ставилася недбало, як до чогось другорядного. На думку дисидентки-шістдесятниці Михайлини Коцюбинської (1931–2011), конкретно-історичне значення Дзюбиної правди полягала в тому, щоб розбивати стереотипи, вносити нові ідеї та розхитувати ідеологічні догми [10, с. 3].

Фактично у цьому памфлеті І. Дзюба зробив перші кроки на шляху до антиімперського, антифашистського спротиву України, що допомагають її боронити в умовах нинішньої екзистенційної війни проти імперсько-фашистської росії.

Цей спротив свого часу інтелектуально підтримали інші дисиденти-шістдесятники, зокрема, Юрій Бадзьо, який у 1972–1979 роках написав трактат «Право жити: Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму» [11], що також став всесвітньо відомим.

Філософія не може самостійно впоратись з темою прав людини [12, с. 17]. Але без неї ці права не можуть бути належно ні зрозумілі, ні застосовані. Ось чому, аналізуючи проблеми прав людини в сучасній Україні, треба звертатися до творів І. Дзюби, шукати в них відповіді на теоретичні й практичні питання їх реалізації. Фактично він є українським класиком, який своєю творчою діяльністю заклав основи гуманістичної, тобто заснованої на загальнолюдській моралі філософії прав людини.

І. Дзюба є автором сотень праць з питань літературної критики, літературо- і мистецтвознавства, історії, культурології, політології, філософії та інших гуманітарних дисциплін, що стали невичерпним джерелом «живого» природного права України. Саме різноплановий характер його праць щодо розвитку соціально-культурного і політичного простору в Україні, Європі та світі, моральних і правових цінностей привертає увагу і дає можливість переконатися у науковій цінності його теоретичних підходів, зокрема, в питаннях гуманістичної філософії прав людини.

Відомо, що інститут поваги і захисту гідності та прав людини закріплено в Конституції України 1996 року (із змінами і доповненнями). Норми, що стосуються гідності та прав людини, є безпосередньо діючим правом, але суспільно-політичні умови України гальмували і нині гальмують їх повноцінну реалізацію громадянами. Насамперед, тому що війна та воєнний стан значно звузили використання та застосування інституту прав людини.

Крім цього, належним чином не реформовані органи державної влади не в силах подолати існуючі соціально-економічні перешкоди для реалізації даних прав, хоча певна робота у цьому плані проводиться, Заважають не тільки об'єктивні, але й чисто суб'єктивні фактори та обставини, корінь яких лежить у радянській традиційно-звичаєвій культурі чиновників і громадян, які орієнтуються на патерналізм, правовий нігілізм, хабарництво, непотизм.

Українцям вкрай потрібна громадянська освіта, яка стала важливим предметом у школах. Але вона необхідна не тільки школярам, але й старшим поколінням, які не завжди її опанували й мають у ній потреби. Ця освіта включає такі необхідні сьогодні кожному українцю знання про ідентичність, права людини, демократичне суспільство та інші. Війна війною, а треба думати про повноцінне громадянське суспільство, без якого Україна в майбутньому не здолає всі ті проблеми, що породжені цим лихом. Для цього варто відповідним

чином доповнити законодавство про освіту або прийнять окремий закон про громадянську освіту.

Отже, саме гуманістичні та культурницько-освітні підходи І. Дзюби до інституту гідності та прав людини набувають особливо важливого суспільного сенсу. Колись Тарас Шевченко (1814–1861) на захист українців – «малих отих рабів німих» – ставив поетичне *слово*, бо іншого засобу для їх захисту в часи кріпацтва просто не було. Для формування поваги і захисту гідності та прав людини як цивілізаційно-культурних і правових цінностей, Іван Михайлович – поряд з Конституцією і законами України – висував в якості їх гарантій універсальну українську *культуру*, що ввібрала в собі гуманізм європейської та світової культури.

Дійсно, тільки потужна універсальна, гуманістична культура, що протистоїть маргинальній, за висновками І. Дзюба, – спроможна виховати в українських людей повагу до гідності та прав людини, один до одного, а також – здатність долати страх перед чиновниками, які обмежують їх права. Донедавна цього не було, так як цивілізаційно-культурний рівень українців формувався за дуже застарілими стандартами – мало не масової культури радянської доби. Останні роки масова українська культура вже досить активно орієнтується на національні, європейські й світові стандарти, а значить з часом можна буде очікувати на важливі результати стосовно культурної трансформації суспільства.

Як вважав І. Дзюба, філософія поваги і захисту гідності та прав людини в Україні має ґрунтуватися на природно-правовому підході, який забезпечує утвердження загальнолюдських цінностей (чесність, справедливість, гідність і т.д.), що втілюють і відтворюють основи людського буття. Це буття охоплює універсальна українська культура, що є, найглибшим джерелом «живого» природного права України, яке поряд з нормами європейського природного права має служити складовою національної правової системи, насамперед, принципу верховенства права [13]. Але поки що дуже слабо служить через формальну розірваність права і культури як джерела природного права, насправді через махровий юридичний позитивізм, що панує в українській правовій системі.

І. Дзюба розумів, що гуманістична доктрина прав людини важко просувається в Україні, насамперед, через недосконалість державної машини. «Сучасна філософія захисту прав людини в Україні, – вважає проф. М. Братасюк, – має остаточно подолати державоцентризм як провідний принцип і формуватися на гуманістичних, антропоцентричних засадах» [14, с. 15]. Ця теза добре звучить в теорії, а на практиці старі пострадянські методи і підходи залишаються в силі, так як не вирішені ключові проблеми політичної реформи в Україні: послідовна деколоніалізація (дерусифікація), декомунізація і дефашизація проросійських політичних партій в українському суспільно-політичному просторі.

У світлі вище зазначеного зупинимось на окремих питаннях гуманістичної філософії прав людини І. Дзюби, який сподівався, що його почують і держава зроблять все можливо, щоб людина в Україні почувала себе не гірше, а можливо і краще ніж громадяни у Польщі, ФРН чи у Франції. В умовах геноцидної війни імперсько-фашистської росії проти незалежної України це поки що неможливо, але по її закінченню дане питання для влади має стояти серед пріоритетних.

Повага і захист гідності людини. Філософія гідності людини — від часів видатного теолога Ф. Аквінського (1224–1275), її родоначальника і до наших днів – залишається одним з найважливіх та найактуальніших питань гуманітарної науки (детальніше про сучасні підходи до інституту гідності людини див., напр.: [15]). Сьогодні – у час війни проти російсько-фашистських завойовників – тема гідності людини в Україні залишається гостроактуальною. Через те, що часто політики, управлінці і навіть судді забувають про необхідність її поваги і захисту.

Для правозахисника І. Дзюби захист гідності простої української людини був аксіомою, не дивлячись на всі економічні та політичні негаразди в країні. Тому у своєму виступі на III Всесвітньому форумі українців 18 серпня 2001 року в Києві він ставив питання про духовне відродження українців та їх гідності. Тому, що «її (гідність — прим. автора) топчуть злидні, її гнітить реальна — всупереч усім законам і Конституції — безправність перед чиновниками всіх рівнів; її на власній землі принижують непрохані, а на жаль і прохані візитери ... А на чужих землях тисячі й тисячі громадян незалежної України стають нещадно експлуатованими заробітчанами...» [16, с. 181].

Звичайно, що характеристика І. Дзюбою стану поваги і захисту гідності української людини більш ніж просто критична. Пригнічення її гідності – це складна соціальна проблема, що пов'язана з матеріальним становищем сім'ї особи, недоліками її морального і релігійного виховання, а також державної політики. На жаль, ця пригніченість була закладена імперською системою комуністичного виховання, що довгий час ігнорувала гідність людини як явище. Дивно, але дане явище ігнорує також і система релігійного виховання (наприклад, у списку православних термінів поняття гідності людини немає [17]), яке в імперсько-фашистській росії возведена в ранг державної політики. У світогляді рашистів відсутнє розуміння гідності людини, а відтак вони з презирством ставляться до всіх, хто іншої думки.

Якщо філософія І. Дзюби заснована на повазі людини та її гідності, тоді як один з батьків російського імперського фашизму Іван Ільїн (1883–1954) вважав навпаки, що «зло починається там, де починається особистість» [18, с. 12]. Не дивно, що Ільїн став символом путінської фашистської ідеології, а його твори в імперській росії видані масовими тиражами. Відомий російський релігійний

філософ українського походження Ніколай Бердяєв (1874–1948) вважав, що в Ільїнових працях є «жахиття злого добра... Для большевиків не буде великою проблемою прийняти книги Івана Ільїна» [18, с. 12]. А виявилось, що це не стало проблемою і для фашистського диктатора путіна, для якого християнський фашистський тоталітаризм Ільїна став дороговказом.

Не дивно, що в СРСР тільки в 1961 р. у цивільному праві з'явилося поняття захисту гідності людини. Проте інститут її захисту не можна було застосовувати до публічно-правових відносин між особою і державою. У незалежній Україні фактично було знято табу на захист гідності людини, якщо вона постраждала від свавілля чиновника, бо почали діяти норми її конституційного законодавства. Однак належне праворозуміння та правозастосування цих норм досі залишається проблемою. Зокрема, судді досить рідко відшкодовують моральну шкоду, завдану громадянам незаконними діями чиновників, хіба що їх свавілля привело до хвороби чи іншої шкоди здоров'ю особи.

Злидні українців, про які згадував І. Дзюба — це результат не реформованої економіки та соціальних відносин, а їх безправність перед чиновниками — наслідок панування залишків імперсько-комуністичної, патерналістської системи взаємовідносин між державою та її громадянами. Фактично мислитель апелював до громадянського суспільства України та його свідомості. Проте суттєво змінити дану ситуацію не змогли навіть три політичні революції — Незалежності (1990–1991), Помаранчева (2004) і Революція гідності (2013–2014). Хоча кожна з цих революцій робила певний крок вперед до утвердження поваги і захисту гідності людини, але на індивідуальному становищі людей це слабо позначилося.

У бідній країні про гідність людини не думають. Очевидно, що Україні треба ставати багатію, а для цього потрібні радикальні зміни в економіці та соціальних відносинах. Широкомасштабна війна імперсько-фашистської росії проти незалежної України фактично перенесла вирішення цих питань на повоєнний період. Це не значить, що в умовах війни не варто думати про майбутнє економіки та соціальних відносин, однак тепер це важче буде зробити, так як першочерговим є відновлення народного господарства, налагодження елементарного побуту потерпілих від війни українців та багато інших невідкладних питань.

Слід віддати належне об'єктивності І. Дзюби, який вважав, що всі недоліки публічного захисту гідності української людини доповнюються ще й тим, що люди не бачать самих себе, свої недоліки. Тому поки «не побачимо головного, найнебезпечнішого ворога — „в самих собі“, – писав він, – нам фактично нічого не допоможе» [16, с. 182]. Цей ворог «в самих собі» — правовий нігілізм, кучубеївщина, заздрість, хуторянство, непотизм, корупція, алкоголізм, наркоманія, ігроманія, інфоманія та інші прояви моральної та культурної деградації особи. Очевидно, що самі люди зазначені недоліки подолати не завжди можуть –

потрібна відповідна допомога держави і суспільства тоді як самі вони також потребують допомоги.

Відродження української людини та її гідності, на захист якої виступав правозахисник І. Дзюба, у значній мірі залежить від судових органів. Останні мали б не тільки у випадку завдання шкоди здоров'ю потерпілого, але й у кожному випадку **порушення прав людини** чиновником чи іншою особою, присуджувати потерпілому, крім іншого, відшкодування моральної шкоди за посягання на його гідність. Тому що будь-яке порушення прав людини є одночасно й посяганням на її гідність, яка по відношенню до них є фундаментом, на який вони спираються. Очевидно, що коли порушується право людини, тоді порушується й фундамент, на якому воно стоїть.

Отже, немає захисту прав людини без захисту її гідності, бо тільки так можна встановити баланс між його метою (гідність) і засобами її досягнення (права людини) у житті. Такою є європейська та світова доктрина, а відтак – і практика. Зокрема, захищаючи права людини Європейський суд з прав людини, загальні та конституційні суди у країнах західної демократії одночасно відшкодовують не тільки матеріальні збитки, спричинені порушенням прав людини, але й моральні збитки, завдані посяганням на гідність людини.

Звичайно, що українським судам, вихованим у душі жорсткого юридичного позитивізму – після десятиліть ігнорування європейської моделі захисту гідності людини – за радянських і навіть пострадянських часів – важко змінити свою практику, що освячена постановою Пленуму Верховного Суду України 2009 року [19]. Їм для цього нині потрібен добрий поштовх, який може дати відповідний парламентський закон або рішення Конституційного Суду України. Проте поки що немає ні одного, ні другого.

Коли українські суди стануть систематично відшкодовувати громадянам моральну шкоду за посягання на гідність у разі порушення їхніх прав, то це буде найефективніший крок до реформування судової влади, а відтак суди почнуть завойовувати довіру людей. Це ж стосується й Конституційного Суду України, який відповідно до частини третьої статті 152 Конституції України, повинен відшкодовувати матеріальну та моральну шкоду, завдану фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними. Відсутність закону про порядок такого відшкодування не повинно зупиняти Суд, так як прогалина в законодавстві не є підставою для невиконання Конституції України.

Отже, піднявши питання про духовне відродження та захист гідності української людини, І. Дзюба актуалізував ці питання і дав імпульс до їх осмислення і переосмислення. Головний підсумок наших аналізів: дане питання потребує принципово нового правового регулювання. Наприклад, парламент міг би

прийняти рамковий закон «Про повагу і захист гідності людини в Україні», який заклав би основи такого регулювання.

Законопроект на цю тему був розроблений громадськими активістами ще у 2015 році, але він не зацікавив народних депутатів з профільного Комітету парламенту з прав людини. Після Революції гідності (!) вони не зрозуміли суспільний запит на такий законопроект, бо звикли орієнтуватись переважно на інтереси олігархів чи лідерів олігархічних партій. Сьогодні цей запит ще більш актуальний ніж вісім років тому, а значить є надія, що він буде підготовлений, внесений до парламенту і розглянутий. Адже мова йде про гідність сотень і тисяч українців, яких принижують при вирішенні їх адміністративних, безпечових, соціальних та інших питань і нічим не компенсують.

Проте повноцінне відродження української людини та її гідності, про яке писав правозахисник І. Дзюба, можливо лише на новій ціннісній основі, насамперед, на базі широкого впровадження в культурно-освітній і правовий простір держави і громадянського суспільства ідей гідності та прав людини, верховенства права, демократії, національної ідентичності тощо. При цьому також потрібні іновіаційні праці науковців, літераторів, кінематографістів і т.д., які б наповнили інтелектуальний простір воюючої України високогуманними творами на теми подвигів українських військовиків, про життя людей на окупованих територіях, українську свободу і демократію. Так міг би думати й сам І. Дзюба, якби жив у час нинішньої широкомасштабної війни. А може й не так, а краще, тим більше, що він завжди був оригінальний та багатомірний.

Права людини. Для філософської науки, як і правознавства інститут прав людини є однією з найважливіших соціальних і конституційних цінностей, що на практиці відображає відповідний стан свободи та демократії в суспільстві. Звичайно, що філософська наука розглядає права людини значно ширше ніж правознавство, оскільки вона не обмежена вимогами формальної визначеності та процедури. Проте з іншого боку, ця наука підказує, що у питаннях прав людини правознавству треба орієнтуватися на реальний рівень культури та суспільної свідомості громадян і чиновників, які забезпечують їх реалізацію. Тобто для розв'язання проблем прав людини треба брати до уваги як правові механізми, так і рівень культури суспільства та його членів.

У філософії прав людини І. Дзюби знаходимо зауваження про тісний зв'язок між культурою, освітою та інститутом прав людини. Як правозахисник він виділяв не тільки позитивні, але й природні права людини. Мислитель був переконаний, що природних прав людини є значно більше ніж прав, встановлених Конституцією та законами України. Тим більше, що сама Конституція закріплює положення про те, що права і свободи громадян, закріплені в ній, не є вичерпними (стаття 22), а отже, – їх коло може розширюватись за рахунок

природних прав людини. Мислитель відносив до природних прав українців різні соціальні, культурні та політичні права: право почувати себе вільною людиною, право говорити українською мовою або мовою національної меншини, право на ґрунтовну освіту, право на гідну працю і гідну зарплату тощо.

Правозахисник І. Дзюба називав найголовнішим людським правом українців – право бути спокійними за історичну долю своєї Вітчизни, свого народу, своєї культури. Та цього найбільшого, найголовнішого права людини, як він наголошував, вони ніколи не мали і ще реально не мають, бо загрози втрати державності, втрати національно-культурної та мовної ідентичності залишаються [16, с. 421]. Звичайно, що складна ситуація навколо цього права, що існувала раніше, ще більше ускладнюється сьогодні, коли імперсько-фашистська росія веде широкомасштабну війну проти демократичної України.

Характерно, що ще в тоталітарні часи тогочасна Українська РСР слідом за СРСР ратифікувала ряд міжнародних пактів з прав людини [20]. Звичайно, що ратифікація цих актів була фікцією, бо їх ніхто не думав реально виконувати. У цьому правозахисник І. Дзюба зміг переконатися особисто, коли у 1972–1973 роках радянсько-фашистська спецслужба намагалися його безпідставно притягнути до кримінальної відповідальності за стандартним звинуваченням в антирадянській агітації та пропаганді, а по суті — за інакодумство та критику перекручень національної політики в Україні у памфлеті «Інтернаціоналізм чи русифікація?»

Хоча після 18 місяців слідства і суду правозахисник І. Дзюба залишився на волі, але спецслужба контролювала кожен його крок і фактично перешкоджала творчій діяльності. Однак ця служба не змінили його переконань щодо цінності прав людини і виходячи з них мислитель відстоював ідею демократії західного зразка, яка для нього завжди була принципово важлива. Він вважав, що майбутнє України – це демократія і вже у 1990 році ставив питання про те, «якою мірою Україна може претендувати на місце у сім'ї європейських демократій і що нам заважатиме у цьому» [16, с. 174].

Тому правозахисник І. Дзюба щиро відстоював орієнтацію України на демократію західного зразка і це він обумовлював близькістю української та західноєвропейської культури. Не дивно, що його також вважають одним з ідеологів сучасної української демократії [13; 21, с. 30]. Вже у 2001 році він впевнено заявляє, що в Україні «з погляду суспільно-політичного устрою перспектива одна — демократія європейського зразка, з урахуванням особливостей українського суспільства, хоч би яким складним і важким був шлях до неї» [16, с. 156]. Дійсно, шлях до цієї демократії виявився набагато складнішим ніж це можна було уявити, але в українців вистачить волі й наполегливості, щоб його здолати.

І. Дзюба не дожив до початку широкомасштабної війни проти імперсько-фашистської росії, але мислитель знав, що ворог може у будь-який час напасти. Сьогодні Президент України В. Зеленський прямо говорить, що президент країни-агресора путін вирішив вбивати українців через те, що вони не погоджуються з його фашистською ідеологією [22]. Так, після злочинного ракетного удару 19 серпня 2023 року по Чернігову (7 загиблих і 148 поранених, а згодом їх стало більше) президент Молдови Майя Санду (р.н. 1972) наголосила, що кричуща агресія проти цивільного населення не повинна залишитися безкарною. «Росія має бути притягнута до відповідальності за свої звірства в Україні», – додала вона [23].

Правозахисник І. Дзюба мав деякі особливі міркування щодо західної демократії, так як вважав, що там існує «асиметрія в розумінні свободи і демократії, прав людини, – коли фундаментальні соціальні права і свободи не мають того ореолу, що сказати б, „вербальні“. Тим часом у реальному житті для більшості людей свобода від злиднів і голоду важливіша за інші свободи, а право на працю важливіше за будь-які інші права» [16, с. 179].

Звичайно, що право на працю та інші соціальні права і свободи українців надзвичайно важливі, проте якщо у них не буде громадянських і політичних прав, від реалізації яких залежить впровадження і гарантування перших прав, тоді вони не матимуть прав і свобод взагалі, як це було за радянських часів. Зрозуміло, що правозахисник І. Дзюба дещо перебільшував роль соціальних прав громадян, хоч з іншого боку їх не можна і недооцінювати. Особливо у нинішніх умовах, коли українці у містах і селах потерпають від обстрілів і руйнувань російсько-фашистських військ, часом вимушені жити у жахливих, нелюдських умовах, без роботи, води і газу.

У доповіді на конференції «Особливості розвитку німецьких літератур у ХХ столітті» 3 липня 2002 року І. Дзюба зазначає, що «спрут бюрократії душить людину». Таке враження у нього склалось під впливом ідей австрійського культуролога і політолога Вольфганга Крауса [24]. Далі український мислитель знаходить у цього автора замкнуте коло у відносинах бюрократії та людей, розірвати яке, на думку того ж австрійського вченого, зможе «„сила, яку він називає відродженням особистості» [16, с. 217].

Ідеї відродження особистості, захисту гідності української людини, забезпечення її прав були завжди актуальними і дуже важливими для правозахисника І. Дзюби, який бачив у них шлях до духовного, соціального та економічного відродження України. Проте його турбувала та обставина, що «роль оборонців трудового люду намагаються – і не без успіху — перебрати противники незалежної демократичної України... Вони ж цинічно одягаються і в одязі захисників

демократії та прав людини — ті, хто ще вчора заганяв у тюрми за саму згадку про права людини» [16, с. 107–108] .

Так було не тільки у перші роки незалежності України, але й аж донедавна, поки проросійські, вони ж профашистські політичні сили (ОПЗЖ та інші), які нині заборонені законом, намагались видавати себе за захисників прав людини. Насправді ці сили штучно протиставляли російсько- та україномовних українців, розпалювали міжнаціональну ворожнечу, підривали демократичний конституційний лад, посягали на громадянську злагоду, зловживали свободою слова і демократією і за це понесли заслужене покарання.

Стан справ з правами людини в Україні до останніх років був відносно позитивний [25]. Однак з початком широкомасштабної війни імперсько-фашистської росії проти незалежної Української держави цей стан став драматичним, а в окремих випадках – просто катастрофічним. Міжнародний кримінальний суд в Гаазі видав ордер на арешт фашистського диктатора путіна та російського фашистського омбудсмана, яких звинувачують у міжнародних злочинах проти прав людини. Цей ордер зробив путіна невізним до держав, які ратифікували Римський статут, який українська влада хоче ратифікувати по закінченню війни [26].

Ідея прав людини досить глибоко увійшла в суспільну свідомість українців, держава створила ряд нових інститутів їх захисту у цій сфері. Проте чиновник все ще домінує над громадянином в Україні, закони пишуться для чиновників, а не для громадян, нехай не ідеальних, але вартих того, щоб законодавці їх поважали та враховували їхні корінні інтереси. Такий стан справ у державі породжує недовіру не тільки влади до народу, але й навпаки, поглиблює більші чи менші кризові явища.

У межах цивілізаційної трансформації українського суспільства, на якій наполягав І. Дзюба, наших громадян треба елементарно і масово вчити користуватися правами і свободами, вмінню долати труднощі при їх реалізації тощо. Нині держава обмежена у наданні правової просвіти громадянам, бо немає відповідного закону. Однак такий закон має бути прийнятий, так як стаття 57 Конституції України гарантує кожному право знати свої права і обов'язки. Такі знання громадянин в першу чергу мав би здобувати через державні та місцеві програми правової просвіти. Сподіватись лише на зусилля громадських організацій, які ведуть таку просвіту серед різних категорій громадян, далі не можна: надто складна ця робота, що під силу, насамперед, державі.

Відомо, що відповідно до статті 68 Конституції України незнання законів не звільняє громадян від юридичної відповідальності. На практиці більшість правопорушників не знають кримінальних та інших правоохоронних законів, бо їх ніхто не вчив, а раз так, то чи достатніми є підстави для притягнення під-

озрюваних до такої відповідальності? Очевидно, що конституційні положення статей 57 і 68 містять елементи протиріччя й можуть створювати проблеми при реалізації прав громадян, для діяльності адміністративних і правоохоронних органів. Однак ці протиріччя держава має вирішити з урахуванням першочергових інтересів громадян, а вже потім – чиновників.

Висновки і пропозиції. Можна без перебільшення сказати, що гідність та права людини як цінності в гуманістичній філософії І. Дзюби мають пряме відношення до їх реалізації відповідно до положень Конституції України. Аналіз ідей цієї філософії вказує на те, що мислитель додав у наше суспільно-правове життя творчі ідеї, що мають непересічне значення. Особливо для розвитку теорії та практики українського конституціоналізму, його інститутів.

Філософію прав людини І. Дзюби повинні ретельно вивчати на своїх семінарах, підготовчих курсах, конференціях майбутні законодавці, урядовці, судді, представники місцевої влади, оскільки в ній містяться необхідні їм методологічні й теоретичні знання. Мова йде про природно-правові орієнтири щодо забезпечення поваги і захисту гідності та прав людини. А також – розвитку України як держави і суспільства, її відносин із зовнішнім світом.

Тісний зв'язок культури, освіти і права, який обґрунтовує філософія І. Дзюби, – це запорука культурного відродження української людини, підвищення рівня її суспільної свідомості. Наслідком цього буде підвищення кожним культури захисту гідності та прав людини. Щоб зробити цей процес більш динамічним, щоб прискорити очікувані зміни у сфері прав людини — потрібні гіперідеї, багато гіперідей, що виходять за суспільно-правові горизонти сьогодення. Саме таку гіперідею сформулював у 1965 році сам мислитель у своєму памфлеті «Інтернаціоналізм чи русифікація?» А тепер суспільство вправі чекати такого ж рівня праць від сучасних українських філософів, культурологів, психологів, економістів, юристів та інших фахівців, особливо з питань поваги і захисту гідності та прав людини.

Проте відомо, що Україна слабо пристосована для «виращування» геніїв (заздрість, нелюбов до більш талановитих і здібних, зрівнялівка): більшість українців, які стали, зокрема, Нобелівськими лауреатами, жили за кордоном. Державі треба щось робити, щоб талантам було просторо, а посередності – тісно. Показово, що першим лауреатом зазначеної премії у незалежній Україні в 2022 році стала правозахисна організація – Центр громадянських свобод і це має надихати інших творити в дусі високих ідеалів і цінностей.

Політики і правозахисники в демократичному суспільстві – це дві сторони одної медалі. Олександра Матвійчук (р.н. 1983), яка очолює даний Центр, зазначає, що якби політики дослухались до слів правозахисників у світі, то багатьох воєн, включно із російською агресією проти незалежної України, вдалося б

уникнути [27]. Її слова багато про що говорять, але в політиці немає умовного способу, а тому є так, як є. Просто правозахисники повинні бути більш самостійними і незалежними від політиків, а їх зв'язок з суспільством – значно потужнішим. Тому, якщо тільки правозахисний рух не може зупинити диктатуру, як наприклад, в імперсько-фашистській росії, він сам стає першою її жертвою і це має жахливі наслідки для громадянського суспільства.

Справа захисту гідності та прав людини залежить від багатьох факторів, але серед них є більш значущі. Хочеться звернути увагу на глобальне значення ідеї І. Дзюби про універсальну культуру в Україні, що надзвичайно цінна для формування модерної філософії прав людини. Справа у тому, що в демократичному суспільстві ця культура, знову наголосимо, є перманентним джерелом формування природного права, яке необхідне для творення й оновлення засад верховенства права й відповідно – забезпечення пріоритету природного права над діючим позитивним правом. У зв'язку з цим при Мін'юсті України варто було б створити Комісію з питань природного права, яка періодично – з урахуванням рівня універсальної української культури – робила б узагальнення щодо його еволюції та давала пропозиції й висновки стосовно збалансованості застосування природного і позитивного права.

Отже, універсальна українська культура опосередковано може впливати на зміст і розвиток верховенства права, яке згідно з Конституцією і законами України є ключовим елементом судового захисту, зрозуміло, гідності та прав людини (стаття 129 Конституції та інші). Проте на практиці інтеграція універсальної української культури в правову систему поки що відбувається стихійно, від випадку до випадку, наукових заходів з даного питання фактично немає, як і обмаль праць на дану тематику (праці юристів на дану тематику – велика рідкість, але є винятки, напр.: [28]). Тому культура здебільшого функціонує сама по собі як і дана система.

У приватних розмовах І. Дзюба зазначав, що його роздуми над ідеєю прав людини привели його до розуміння необхідності визнання і закріплення у законах прав й інших біологічних видів життя, їх захисту та охорони з огляду на те, що їм загрожують різні небезпеки. Міжнародні природозахисні організації вже давно б'ють на спалах у зв'язку із знищенням рідкісних видів звірів і птахів на всіх континентах світу. Очевидно, що голос одного з найавторитетніших правозахисників України також має бути почутим.

Таким чином, філософія прав людини І. Дзюби вносить ясність у питання ролі та значення категорій гідності та прав людини для української людини, суспільства і держави. Головне, вважав Іван Михайлович, щоб дані цінності спиралися на універсальну українську культуру, тобто на природне право, бо інакше вони втрачають свою соціальну цінність, яку їм не можуть реально

надати ні держава, ні право, ні економіка, ні що інше, крім самої культури. Тому що без цієї культури немає належної природно-правової свідомості громадян і чиновників, а відтак – справедливості й законності в суспільстві та державі. До речі, саме завдяки застосуванню природно-правових підходів у міжнародній політиці Президент України В. Зеленський завоював і підтримує свій високий авторитет.

Українська гуманітарна наука унікальна. З одного боку, вона продукує цікаві праці, що спираються на універсальну українську культуру та мають вагоме суспільне значення [8, с. 144–276]. А з іншого боку, існує маса літератури, зокрема, юридичної, що позбавлена опори на цю культуру або на природне право, не має того суспільного значення, що мала б мати, та ще й нерідко спирається на суперечливі наукові джерела.

Однак на погляд зі сторони «справедливість любить тишу. Ворогу подобається, коли в нашому таборі точаться грубі розбірки, скандали зі звинуваченнями... Спочатку розберіться і, лише коли переконаєтесь у достовірності суджень, давайте оцінку...» [29, с. 2]. Цей погляд зі сторони цілком у дусі І. Дзюби і до нього треба прислухатись. Дійсно, сьогодні не варто заглиблюватись у наші наукові розбіжності, пов'язані з нехтуванням універсальної української культури, а відтак – природного права, щоб не радувати ворога, а пройде час і у всьому можна буде розібратись, дати оцінки й зробити висновки.

Слід мати на увазі, що без широкого застосування універсальної української культури в різних сферах суспільного життя **держава** фактично не може повноцінно розвиватись, оскільки для неї немає належного, духовно розвинутого суспільно-правового середовища, інтелектуального й практичного опертя. Праці І. Дзюби та інших дисидентів-шістдесятників допомагають розв'язувати цю глобальну проблему, але треба, щоб сама держава цього бажала. Можливо, їй треба засвідчити свою зацікавленість і, наприклад, видати одну-дві збірки їх творів, ухвалити відповідний акт про визнання демократичної ідеології руху дисидентів-шістдесятників в якості складової офіційної політики, що є обов'язковою для всіх чиновників у державі. Замість чинної сьогодні формально-догматичної, по суті бюрократичної ідеології, що панує у державному апараті.

З іншого боку, важко зрозуміти, чому в деяких антропологічних виданнях при розгляді історичних етапів становлення і розвитку ідеї природного права в Україні немає згадок(!?) про місце і роль в ній дисидентів-шістдесятників (див., напр.: [30, с. 67]). Адже саме вони в 1960-1980 роки творили цю ідеологію в Україні і ніхто інший. Більше того, ці великі люди створили не тільки природно-правову ідеологію Української держави, але й на цій основі – модерну філософію прав людини та інших конституційних цінностей(див., напр.: [8]). На думку Оксани Похльовської (р. н. 1956), «шістдесятники – можливо, в той час

парадоксально навіть ще не усвідомлюючи цього до глибини – працювали над тим, що і справді тоді ще видавалося історичною утопією: над створенням конституційних основ правової Української держави...» [31, с. 84].

Українська гуманітарна і правова наука стоїть перед надзвичайно складною і гострою проблемою фундаментального оновлення їх доктрини і методології досліджень проблем гідності та прав людини на основі природного права. Від цього залежить всебічність, повнота й об'єктивність результатів таких наукових досліджень, а також їх впровадження в суспільну та юридичну практику. Це оновлення варто розпочати з вивчення і застосування філософії прав людини І. Дзюби, можливості якої фундаментальні, але ще фактично не розкриті.

Адже І. Дзюба пізнав велич універсальної української культури, яку творили його геніальні друзі: Ліна Костенко (р.н. 1930), Василь Стус (1938–1985), Віталій Вінгранівський (1936–2004), Іван Драч (1936–2018), Д. Павличко (1929–2023) та багато не менш талановитих поетів і письменників. А також їх геніальні попередники: класики української літератури – Тарас Шевченко, Іван Франко (1856–1916), Леся Українка (1871–1913), Михайло Коцюбинський (1864–1913) та інші; літератори українського відродження 1920–1930-х років.

Твори всіх цих поетів і письменників І. Дзюба як літературний критик старанно вивчав, робив критичні аналізи і завжди дивувався, якою багатою та різноманітною є українська література. І це справжнє світове багатство імперсько-фашистська росія хоче знищити в ім'я своїх бездумних геополітичних марень! Але цього не буде, бо на сторожі універсальної української культури стоять геніальні твори Івана Михайловича, його духовний образ борця і дисидента. Ось на фоні чийого фото мали б фотографуватися українські військовики, якщо хочуть продемонструвати свою відданість Україні, її національним і громадянським цінностям, які він відстоював за життя та які сьогодні ведуть до перемоги.

Про І. Дзюбу писали і пишуть багато авторів і кожен по-своєму. Поет-постмодерніст із Закарпаття, лауреат Шевченківської премії Петро Мідянка (р.н. 1959) через сонет передає образ І. Дзюби, як він його уявив. Можливо, це перший поетичний твір про мислителя в українській літературі, але точно не останній, так як інтерес до діяльності мислителя, особливо через роки і десятиліття, буде тільки зростати. Людина, яка розкрила Україні та світу велич універсальної української культури, не може не захоплювати та хвилювати.

ДЗЮБА

Понад усе була література:
І Лінин текст, і Стусів палімсест.
В донецькім парку духовий оркестр
У міднім блиску награвав бравура.
Не помогли мікстура, йод-тинктура,
А при читанні зайвим був і бром.
Могутні скиби він орав пером,
Сріблилася його рядків текстура.
Кріпким тримався наш змужнілий Дзюба,
Неначе стовбур черещатий дуба...
В струнких рядках статей і передмов.
В очах світилась Україна люба,
Котрій судилось живоття, не згуба!
В її судини доточив він кров.

2021

...У бібліотеці Конституційного Суду України є твори І. Дзюби, але їх поки що ніхто не використовує, скоріш за все тому, що про них не знають. Для Суду ці твори можуть стати знахідкою, а їх використання при розгляді справ про захист гідності та прав людини може послужити матеріалом для оригінального прочитання і застосування положень Конституції та законів України. А це велика справа, адже суспільство чекає від Суду саме таких творчих рішень.

Література:

1. Наприклад, див.: Кампо В. Конституційні погляди Михайла Драгоманова та Сергія Подолинського і сучасність. *Юридична газета*. № 10 (740). 25 травня 2021 р. С. 24–26.
2. Гуль О. Адвокатська та громадсько-політична діяльність Володимира Загайкевича (1876–1949) : монографія. Серія «Адвокатська біографістика». Київ : КВІЦ, 2017.
3. Бадзьо Ю. Бойові генерали, сивовусі парубки з української вулиці і троянська кобила історичного процесу. Київ, 2010.
4. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ : Портал, 2021.
5. Формула миру: Зеленський назвав 10 пунктів припинення війни в Україні. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3614525-formula-miru-zelenskij-nazvav-10-umov-pripinenna-vijni-v-ukraini.html>
6. Олбрайт М., Вудворт Б. Фашизм: застороги / пер. з англ. О. Дем'янчука. Київ: Форс Україна, 2019.
7. Сталінізація суспільно-політичної думки в імперсько-фашистській росії досягла значних розмірів. Див.: Між українцями і росіянами прірва у став-

- ленні до диктатора Сталіна – опитування. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/08/3/7414005>
8. Мокрик Р. Бунт проти імперії: українські шістдесятники. Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2023. 416 с.
  9. Кампо В. М., Кампо С. В. Юрій Бадзьо: інтелектуальна спадщина на тлі сучасної епохи. *Cultural and artistic practices: world and Ukrainian context : Scientific monograph*. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2023.
  10. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2005. 336 с.
  11. Бадзьо Ю. Право жити: Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму. Київ : Таксон, 1996. 400 с.
  12. Філософія прав людини / за ред. Ш. Госепата та Г. Ломанна; пер. з нім. О. Юдіна та Л. Доронічевої. 2-ге вид. Київ : Ніка-Центр, 2012.
  13. Кампо В. Культурологічний вимір конституційної демократії та верховенства права. Доктрина академіка І. Дзюби. *Юридична газета*. 2021. № 1 (731). С. 22–23.
  14. Братасюк М. Г. Філософія захисту прав людини з позицій сучасного правового мислення. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2020. № 1 (19).
  15. Права людини і громадянина в Україні (доктрина Європейського суду з прав людини і Конституційного Суду України) : навч. посібник; вступ. слово проф. П. Ф. Мартиненка, В. М. Кампа. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 376 с.
  16. Дзюба І. М. Україна у пошуках нової ідентичності : статті, виступи, інтерв'ю, памфлети / вступ. слово М. В. Поповича. Київ : Україна, 2006.
  17. Список православних термінів. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D1%85_%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BC%D1%96%D0%BD%D1%96%D0%B2%D0%93
  18. Родик К. Ільїнізм-путінізм: «живий орган» імперії. *Україна молода*, 16 серпня 2023 р.
  19. Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2009 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_001700-09#Text
  20. Про ратифікацію Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права : Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 19 жовтня 1973 року № 2148-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2148-08#Text>
  21. Кампо В. Конституція і становлення конституційної демократії в Україні (2014–2018 роки). Київ : Гамазин, 2019.
  22. Зеленський: Путін маніяк, який вирішив всіх нас вбити. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/07/18/7411898>
  23. «Терор Росії нескінченний»: президенти Естонії та Молдови відреагували на удар по Чернігову. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/08/20/7167884>

24. Клаус В. Нігілізм сьогодні або Терплячість світової історії / пер. з німецької М. Павлюка. Київ : Основи, 1994. 124 с.
25. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні». 2020 рік. Київ, 2021. 354 с.
26. В ОП вважають поки неактуальною ратифікацію Римського статуту. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/08/21/7416504>
27. Лауреатка прокоментувала вручення премії. URL: <https://suspilne.media/290052-centr-gromadanskih-svobod-otrimav-nobelivsku-premiu-miru-2022>
28. Костенко О. М. Культура і закон – у протидії злу : монографія. Київ : Атіка, 2008. 352 с.
29. Липовецький Е. Якби я був прокурором. *Здоровий спосіб життя в Україні*. 2023. № 7 (499).
30. Антропологія права : навч. посібник / В. І. Кушерець, В. М. Кравець, С. О. Мосьондз [та ін.] ; за ред. В. І. Кушереця. Київ : Знання України, 2011.
31. Зарецький О. Офіційний та альтернативний дискурси. 1950–1980-ті роки в УРСР. Київ : Інститут української мови НАН України, 2008.